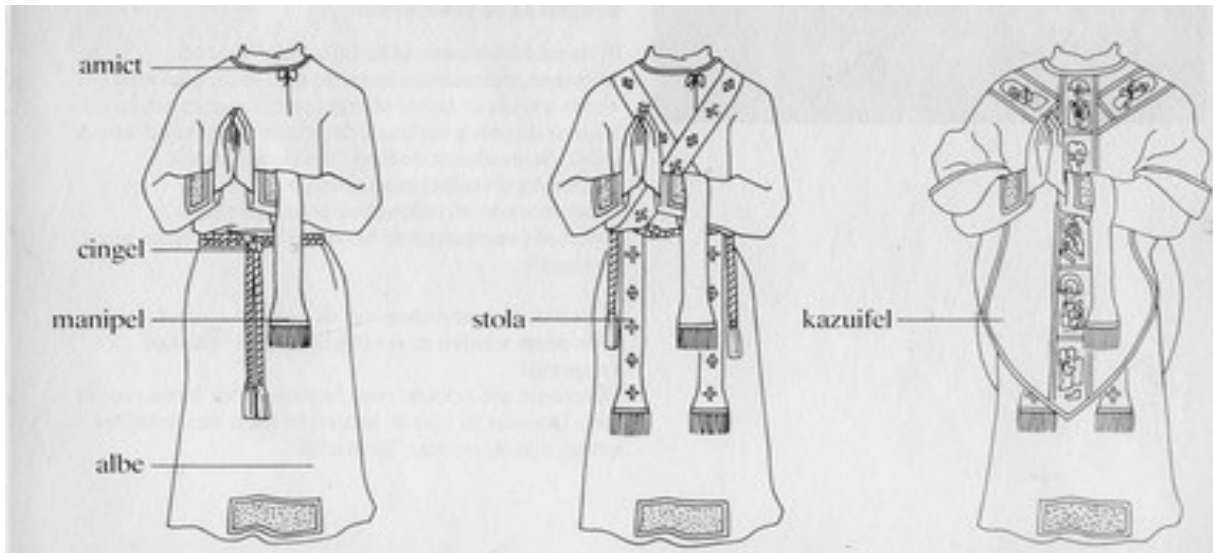

Noord Nederlandse schilders als ontwerpers van borduurwerk

Lezing voor de contactgroep Vroeg Nederlandse Kunst, Utrecht Catharijneconvent 6 juli 2015

Tijdens kerkelijke plechtigheden droegen en dragen de priester en zijn assistenten speciale liturgische gewaden, paramenten geheten.

Welke gewaden de priesters dragen en bij welke gelegenheid, is vastgelegd in kerkelijke voorschriften.

De celebrerende priester, dat wil zeggen de priester die de mis opdraagt, draagt een halsdoek of amict, vervolgens een ruim onderkleed, de albe, die om het middel wordt opgeschort door een cingel. Om zijn linker pols draagt hij een manipel en om zijn hals een stola, die kruislings wordt vastgehouden door de cingel. Als overkleed draagt hij een kasuifel.

Zijn assistenten, de diaken en subdiaken draken een dalmatiek of tuniek, in de middeleeuwen ook dienstrok genaamd. Bij andere plechtigheden als het opdragen van de mis, bijvoorbeeld bij processies, plechtig koorgebed en andere liturgische handelingen draagt de priester een koorkap of pluviale. Eronder draagt hij dan geen albe maar een superplie, een ruim vallend ondergewaad.

De koorkap wordt ook gedragen door een bisschop of een andere hoge geestelijke, die aanwezig is bij het misoffer zonder zelf te celebreren.

De gewaden onderscheiden zich niet alleen door hun snit ook de aurifriezen, waarmee ze zijn versierd zijn verschillend.

In de late middeleeuwen hebben de aurifriezen van een kazuifel de vorm van een gaffelkruis.

In de loop van de 16de eeuw wordt op de rugzijde in plaats van een gaffelkruis een Latijns kruis aangebracht en aan de voorkant een verticale balk.

De dalmatieken zijn versierd met telkens twee verticale aurifriezen, die smaller zijn dan de staande balk van het gaffelkruis.

De aurifriezen van de koorkap zijn daarentegen weer breder en op de rug is een rijk geborduurd koorkapschild bevestigd.

De meeste gewaden op de tentoonstelling "*Het geheim van de middeleeuwen in goudraad en zijde*" dateren uit het eind van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw. Zij behoorden tot de kostbaarste bezittingen van een kerk. Een voor hoogtijdagen bestemd vierstel, bestaande uit een kazuifel, twee dalmatieken en een koorkap kostte meer dan een statig herenhuis. Uit de archieven blijkt, dat het bedrag dat het kapittel van Oud Munster tussen 1500 en 1509 besteedde aan de aankoop van nieuwe gewaden hoger was dan de kosten van de verbouwing van het koor en drie keer zo hoog als de kosten van het nieuwe orgel.

Dat deze pronkgewaden zo kostbaar waren kwam door het kostbare uit Italië geïmporteerde goudbrokaat en het borduurwerk, waarbij voor goudraad en zijde gebruikt werd. Het goudraad bestond uit een dunnen zijden kern, waaromheen een uiterst smalle, verguld zilveren serpentine werd geworden. Ook na eeuwen heeft het goudraad zijn schittering behouden.

Er bestond ook een goedkoper soort gouddraad, het zogenaamde membraangoud, dat bestond uit een linnen kern, waaromheen een serpentine werd gewonden, bestaande uit darmhuid met een dunlaagje metaal, grotendeels zilver en voor een klein gedeelte goud. Deze borduurwerken hebben hun schittering verloren omdat het zilver zwart is uitgeslagen.

De makers van het borduurwerk voor de paramenten waren doorgaans geen vrouwen maar professionele borduurwerkers, die verenigd waren in een Gilde. Zij heetten *acupictores*, schilders met de naald.

De borduurwerkers waren zeer gespecialiseerde vaklieden, die heel zorgvuldig en met grote kundigheid de figuren en taferelen borduurden. Detailopnamen tonen hun buitengewone kundigheid. Hier een aurifries met de H. Martha naar ontwerp van Jacob Cornelisz.

Ook het koorkapschild met David en Abigaël laat zien waartoe de borduurwerkers in staat waren. Het is een waar schilderij in gouddraad en zijde.

Dit soort borduurwerk kon alleen gemaakt worden op grond van een gedetailleerde tekening, een patroon of karton. Voor het leveren van zo'n patroon werden schilders ingeschakeld. Voor de meer eenvoudige gewaden konden dat lokale kunstenaars zijn maar voor de duurdere werden schilders van naam aangezocht.

In de zuidelijke Nederlanden waren dat vaak kunstenaars uit de omgeving van de Meester van Flemalle of Rogier van der Weyden.

Ook in Italië werden aan schilders ontwerpen in opdracht gegeven. In het museum van de Opera dell Duomo in Florence bevinden zich borduurwerken, waarvoor Antonio Pollaiuolo en zijn medewerkers de ontwerpen leverden en die hogelijk werden geprezen door Vasari. Zij

tonen zeven en twintig taferelen uit het leven van Johannes de Doper. Zij waren in opdracht gegeven door de Arte dell Mercatanzia en de productie nam veertien jaar in beslag, van 1466-1480. Er waren elf borduurwerkers bij ingeschakeld en de totale kosten waren 3179 florijnen, 7646 lire, 10 soldi en 8 denari.

Bij het laten maken van patronen ging men vaak zorgvuldig te werk. Wanneer het kerkbestuur van de Utrechtse Buurkerk in 1530 besluiten een karmozijnrode vierstel te laten maken, gaat men op zoek naar een goede schilder voor de patronen en men reist daarvoor naar Brussel, Leiden en Gouda. Uiteindelijk wordt gekozen voor de Goudse schilder Heijn die Swert. Hij levert de patronen voor 30 florijnen. Dat was wel veel goedkoper dan het borduurwerk zelf. Hiervoor ontving de Utrechtse borduurwerker Cornelis van der Gou zo'n 500 florijnen.

Interessant is het contract dat het kerkbestuur van de Walburgiskerk in Zutphen in 1546 sloten met de borduurwerker Peter Joosten in Amsterdam voor het maken van een kazuifelkruis. Daarin wordt nadrukkelijk opgenomen, dat het patroon na gebruik teruggegeven moet worden aan het kerkbestuur. Kennelijk wilde het voorkomen, dat het patroon door Peter Joosten opnieuw gebruikt zou gaan worden. Dat was niet ongebruikelijk, zoals blijkt uit bewaard gebleven borduurwerken.

Zo heeft het Catharijneconvent een kazuifel uit de 16de eeuw, die aan de achterzijde is versierd met een verticale kolom uit het derde kwart van de 15de eeuw. Hij is geborduurd met taferelen uit het lijden en sterven van Christus. Exact dezelfde voorstellingen vinden we op het gaffelkruis van het kazuifel, dat David van Bourgondië in het derde kwart van de vijftiende eeuw samen met een koorkap en aurifriezen voor dalmatieken heeft geschonken aan de Janskerk in Utrecht. Mogelijk was het patroon voor deze passietaferelen eigendom van het borduuratelier, dat het meerdere malen heeft gebruikt.

Hetzelfde is het geval bij deze twee gaffelkruisen, uit het atelier van Jacob van Malborch, begin 16de eeuw. Het eene siert het kazuifel van het Utrechtse Bijlhoudersgilde en het andere draagt de wapenschilden van de Zweder van Voorn en Haze van der Mey, beide behorend tot de Utrechtse elite.

Omstreeks 1470 schonk David van Bourgondië aan de Janskerk in Utrecht een koorkap met bijbehorend kazuifel en aurifriezen met tweëndertig figuren om daar later dalmatieken mee te versieren. In 1504 liet het kapittel deze dalmatieken maken. Zij kregen fraaie manchetten, die geborduurd werden door Jacob van Malborch. Zij toonden o.a. de figuren van Catharina en Johannes de Evangelist. Identieke figuren zijn te vinden op twee arifriezen in het Catharijneconvent.

Zeer geliefd moet een compositie geweest zijn met de aanbedding der koningen, die we o.m. vinden op een kazuifel uit Oudewater, thans in het Catharijneconvent.

We kennen hiervan meerdere exemplaren: Lyon (Musée Historique des Tissus), Frankfurt (Domschatz) en een sterk gerestaureerd kazuifel in het Catharijneconvent (niet afgebeeld).

De ontwerper van het patroon was waarschijnlijk de Meester van Alkmaar. Deze dankt zijn noodnaam aan de reeks panelen met de Werken van Bamhartigheid, die afkomstig zijn uit de Laurenskerk van Alkmaar,

thans Rijksmuseum Amsterdam. Aan hem worden een groot aantal panelen toegeschreven, alle te dateren in het begin van de 16de eeuw, die onderling toch nog al stilistische van elkaar verschillen, zodat het waarschijnlijk is, dat hij een atelier heeft geleid, met een aantal assistenten. Door het onderzoek van Bas Dudok van Heel is het waarschijnlijk, dat deze Meester van Alkmaar identiek is met Cornelis Buys I, de broer van Jacob Cornelisz, die in Amsterdam aan het hoofd stond van een groot atelier.

Eveneens uit Laurenskerk van Alkmaar is een geborduurd gaffelkruis afkomstig met daarop de geschiedenis van de heilige Laurentius. Op het linker gaffelkruis bovenaan ziet men de H. Laurentius voor de rechter Decius en daaronder Laurentius, die in de gevangenis wordt gestopt. Op het rechter gaffelkruis zien we bovenaan Laurentius, die geroosterd wordt, eronder Laurentius voor keizer Valerianus en geheel onderaan de onthoofding van paus Sixtus II, die drie dagen vóór Laurentius de marteldood stierf.

Er is duidelijk stilistische verwantschap met het werk van de meester van Alkmaar. Zo hebben sommige figuren nogal geforceerde krampachtige houdingen en lijkt hun hoofd los te tolleren op hun lijf. Toen Laurentius bevolen werd aan de rechter Decius de schatten van de kerk te overhandigen, bracht Laurentius een groepje bedelaars binnen en zei, 'dat zijn de schatten van de kerk'. De bedelaars op het gaffelkruis zijn verwant aan die op het paneel met 'de naakten kleden'. De en profil weergegeven kop van de achterste bedelaar vinden we ook bij de Joodse priesters op het paneel met de Terugvinding in de Tempel.

In het Rijksmuseum bevindt zich een drieluikje met 'de Aanbidding der Koningen', dat aan de Meester van Alkmaar wordt toegeschreven.

Eveneens in het Rijksmuseum bevindt zich een paneeltje met hetzelfde onderwerp, dat in compositie overeenkomsten vertoont met het middenpaneel van het drieluikje en daarom vroeger ook aan de Meester van Alkmaar werd toegeschreven.

Echter wanneer je nader bekijkt, dan zijn met name de gedetailleerd doorgewerkte koppen met hun ingevallen wangen en benadrukte jukbeenderen sterk verwant aan die van Jacob Cornelisz. Ook zijn de figuren veel eleganter dan de nogal houterige figuren van de Meester van Alkmaar. Men neemt daarom u aan, dat het werk wellicht teruggaat op een compositie van de Meester van Alkmaar, maar geschilderd is op het atelier van zijn mogelijke broer Jacob Cornelisz.

De architectuur rechts is een spiegelbeeldige weergave van die op de houtsnede van Albracht Dürer met 'de Rust op de Vlucht naar Egypte', een houtsnede, die wel in 1506 werd gesneden maar pas in 1511 werd uitgegeven, zodat 1511 een datum post quem voor het paneel is.

In het Catharijneconvent bevindt zich een vierstel afkomstig uit de Grote Kerk van Hoorn. Het bestaat uit een koorkap, een kazuifel en twee dalmatieken. Bij nader inzien blijken de vóór- en achterzijde van de dalmatieken niet bij elkaar te horen. De voorkant van beide dalmatieken vormden ooit de vóór- en achterzijde van een kazuifel. Mogelijk was een van de twee oorspronkelijke dalmatieken verloren gegaan en heeft men de overgebleven dalmatiek in twee helften gesneden en hiervan met gebruik van het in tweeën gesneden kazuifel twee dalmatieken gemaakt. De figuren op de aurifriezen van de originele dalmatieken gaan terug op patronen van Jacob Cornelisz, maar die van het voormalige kazuifel op een ontwerp van de Meester van Alkmaar.

Boven aan op het gaffelkuis op de rugzijde is de Aanbidding der Koningen afgebeeld, eronder de Besnijdenis en de Opdracht in de Tempel.

De knielende koning links is in houding identiek met de voorste knielende page op het middenpaneel van het drieluikje.
De zich omdraaiende koning rechts op het gaffelkruis is in houding verwant zowel met die op het drieluikje als met die op het andere paneeltje met ‘de Aanbidding der Koningen’ in het Rijksmuseum.

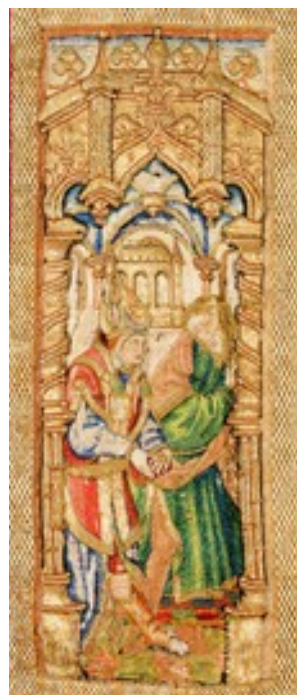

De knielende koning links op dit paneel is nagenoeg identiek, met die op een gaffelkruis op het kazuifel uit Oudewater, thans Catjarijneconvent., waarvan er, zoals we al eerder gezien hebben, meerdere exemplaren bestaan.

Op het kazuifel uit Oudewater is onder de Aanbidding der Koningen, de Opdracht in de Tempel en de Terugvinding van de twaalfjarige Jezus in de Tempel te zien. We zien hier grote verwantschap met het paneel met dezelfde voorstelling van de Meester van Alkmaar. Dit alles wijst erop, dat de patronen van de Meester van Alkmaar een grote aftrek vonden.

Op de verticale balk op het kazuifel in Lyon is de Uitwijzing van Joachim uit de Tempel afgebeeld, welke grote verwantschap vertoont met een paneel met hetzelfde onderwerp van de Meester van Alkmaar.

Zoals ik reeds zei, vertonen de aan de Meester van Alkmaar toegeschreven werken onderling nogal wat verschillen, zodat we er van kunnen uitgaan, dat op zijn atelier meerdere schilders werkzaam waren. Dit blijkt ook uit het gaffelkruis met de geschiedenis van Laurentius. Zoals we gezien hebben zijn de figuren op de bovenste driehoekige velden duidelijk verwant aan de Barmhartigheidstaferelen. Maar het lijkt, dat voor het ontwerp van het borduurwerk op de verticale kolom een medewerker verantwoordelijk was.

Stilistisch vertoont het verwantschap met de houtsnedes, die aan de Meester van de Virgo inter Virgines worden toegeschreven. Zie de houding van de beul links met zijn naar voren uitgestrekt been, de kromme karikatuurachtige neuzen en de in lange strengen neerhangende haren.

Op de andere kolom krijgt Laurentius nog een ferme trap na, voordat hij in de gevangenis verdwijnt. Een zelfde energieke trap krijgt Christus op een houtsnede van de Virgomeester. Het lijkt, dat een voormalige medewerker van de Virgomeester later in zijn loopbaan is gaan werken in Alkmaar.

De ontwerpen van de Meester van Alkmaar zijn grofweg te dateren in de eerste vijftien jaar van de zestiende eeuw. Daarna lijkt het, dat zijn rol wordt overgenomen door Jacob Cornelisz van Amsterdam.

Zo staan een aantal aurifriezen in het Catharijneconvent dicht bij deze twee grisailleheiligen uit Boymans van Beuningen. Zij zullen uit omstreeks 1520 dateren.

Een koorkapschild met de marteldood van de H. Margaretha in het V&A Museum in Londen vertoont veel verwantschap met het werk van Jacob Cornelisz en zal geborduurd zijn naar een patroon van Jacob. Vooral de overeenkomst tussen de jurk van Margaretha en die van Maria Magdalena op het kuisigingspaneel in Durham, dat omstreeks 1510 wordt gedateerd, is groot.

In 1518 kreeg Jacob Cornelisz de opdracht om het houten gewelf van het koor van de Laurenskerk te Alkmaar te beschilderen. Vier jaar later werd hem gevraagd om het gewelf van de Grote Kerk in Hoorn van een beschildering te voorzien.

Het gewelf van Alkmaar is bewaard gebleven en onlangs mooi gerestaureerd onder leiding van Willen Haakna Wagenaar. Dat van Hoorn ging helaas bij de grote brand van de kerk in 1838 verloren. Uit oude beschrijvingen weten we dat onder andere de Doop in de Jordaan en de Wonderbare Broodvermenigvuldiging op het gewelf waren afgebeeld.

Wel bewaard bleef een vierstel uit de Grote Kerk van Hoorn, dat na de reformatie werd gebruikt in de schuilkerk aldaar. De Grote Kerk was gewijd aan Cyriacus en Johannes de Doper en hun geschiedenis is afgebeeld op de aurifriezen en het schild van de koorkap. Ook op het in 1493 gesneden retabel van het hoogaltaar waren taferelen uit hun geschiedenis te zien.

Nr. 64 P. D.

De voorstelling van de Doop in de Jordaan op het koorkapschild bevat elementen, die ook te vinden zijn op de houtsnede met hetzelfde onderwerp uit de serie van de Kleine Passie, die tussen 1520-1530 wordt gedateerd. Soms hoor je wel eens, dat de houtsnede als model gediend heeft, maar dat is niet het geval, het patroon voor de koorkap was een zelfstandige compositie, waarin wel dezelfde elementen voorkomen, zoals de man, die zijn jas uittrekt en de dopende Johannes, maar de compositie is geheel anders en op het borduurwerk zijn veel meer figuren te zien.

Het borduurwerk van het schild heeft erg geleden, daardoor is veel van de zijde, waarmee de vleespartijen van de centrale figuren waren geborduurd, verdwenen. Wat we zien in het midden van het schild is de tekening op het onderliggende linnen, een zeer gedetailleerde tekening en geen ruwe schets.

Prachtig zijn ook de taferelen op de aurifriezen, links de onthoofding van pasu Sixtus II en rechts het feestmaal van Herodes.

Het borduurwerk van het kazuifel is beter bewaard. Het toont taferelen uit de geschiedenis van de apostelen.

Op een van de gaffelkruisen is de Wonderbare Broodvermenigvuldiging te zien, een tafereel, dat ook voorkwam op de beschildering van het gewelf.

Op de verticale balken zien we onder meer de genezing van een kreuple bedelaar door Judas Thaddeus en de marteldood van deze apostel.

De aurifriezen van de dalmatieken zijn versierd met heiligen. Zij staan in stijl heel dicht staan bij de losse aurifriezen in het Catharijneconvent, die we eerder gezien hebben.

Naast deze aurifriezen, die in de jaren twintig van de 16de eeuw zijn te dateren, zijn er ook aurifriezen met meer gecompliceerde renaissancistische baldakijnen, die later, in de jaren dertig van de 16de eeuw gedateerd moeten worden.

Ook hier is de verwantschap met het oeuvre van Jacob Cornelisz duidelijk en moet de borduurder gewerkt hebben naar een patroon van zijn hand.

Dezelfde soort renaissancestische baldakijnen zien we op een kazuifel in het Catharijneconvent met passievoorstellingen naar ontwerp van Jacob Cornelisz.

De kruisiging op de achterzijde bevat net als het koorkapschild met de Doop in de Jordaan elementen, die we ook terugvinden in de houtsneden van Jacob Cornelisz, in dit geval de Kruisiging in de Ronde Passie uit 1514. Maar ook hier is het weer duidelijk, dat het patroon voor dit borduurwerk niet terugging op deze houtsnede, maar een eigen zelfstandig ontwerp was.

Op het baldakijn boven de kruisiging is een wapen aangebracht, het is het wapen van de Utrechtse familie Grauwert. Deze hadden een eigen kapel in de kapittelkerk van Oud Munster in Utrecht. Het is ook mogelijk, dat het besteld is door Antonis Grauwert, 1514-1554, ter gelegenheid van zijn benoeming tot vicaris van de Domkerk in 1534. Jacob Cornelisz overleed in 1533 en indien dit kazuifel uit 1534 dateert, zou dat zeggen, dat ook na de dood van Jacob zijn patronen nog in gebruik geweest zijn.

Dit koorkapschild met Noli me Tangere is vermoedelijk afkomstig uit het Magdalenaklooster van Gouda. Het landschap met klassieke ruïnes de gecompliceerde plooi van het gewaad van Maria Magdalena en van Christus, dat zijn lichaam duidelijk doet uitkomen en ook zijn kop, doen denken aan Maarten van Heemskerck en het is daarom aannemelijk dat hij het patroon geleverd heeft voor dit goed bewaarde schild.

Tenslotte een koorkap met aurifriezen, die teruggaan op een patroon van de Meester van het Bartholomeusaltaar.

Deze schilder is waarschijnlijk in het midden van de 15de eeuw geboren in Oost-Nederland en omstreeks 1510 overleden. Hij wordt doorgaans tot de Keulse school gerekend, omdat een aantal werken van zijn hand uit die stad afkomstig zijn. Het is echter waarschijnlijker, dat zijn atelier in Nijmegen moet worden gelokaliseerd en dat hij vanuit die stad werken geleverd heeft aan opdrachtgevers uit Keulen. Op een aantal van zijn altaarluiken zijn vaak een mannelijke en een vrouwelijke heilige naast elkaar afgebeeld, staande voor een brokaten doek, zoals op het hier afgebeelde altaarluik in het Landesmuseum in Mainz.

De genoemde koorkap is afkomstig uit Deventer, thans in Museum Catharijneconvent. De aurifriezen staan stilistisch zo discht bij het werk van de Meester van het Bartholomeusaltaar, dat deze de ontwerper moet zijn geweest van de patronen voor dit borduurwerk. De Andreas op het luik in Mainz lijkt op de Andreas op het aurifries rechts boven.

De Jacobus de Meedere op de aurifries rechts onder komt overeen met de Andreas op een altaarluik uit de kapel van het voormalige Catharinagasthuis in Arnhem. Het luik wordt niet als een eigenhandig werk van de Bartholomeusmeester beschouwd maar wordt toegeschreven aan een medewerker of navolger.

Henri Defoer, juli 2015